

45 АРХЕОЛОГІЯ

ЗАСНОВАНО В 1971 Р.

РЕСПУБЛІКАНСЬКИЙ МІЖВІДОМЧИЙ ЗБІРНИК

КИЇВ НАУКОВА ДУМКА 1984

СТАТТІ

С. В. СМІРНОВ

Деякі актуальні завдання вивчення антропогенезу

Питання антропогенезу завжди займали чільне місце серед найважливіших завдань археологічної науки. Саме археологічні матеріали є одним з основних джерел для вивчення процесу виникнення соціальних форм життя. Від глибини дослідження проблем антропогенезу залежить рівень розвитку археологічної і історичної науки, оскільки знання історичного минулого людини не можуть бути повними без ясної відповіді на питання про причини, умови та конкретні шляхи виділення її з тваринного світу. Розуміння історизму як основного принципу пізнання історії людства значною мірою ґрунтується на осмисленні питань походження людини і суспільства.

Хоча питаннями антропогенезу первісна археологія займається з часу вивчення перших пам'яток раннього палеоліту, тобто з часу становлення її як науки, на жаль, ще й досі в археологічній літературі не існує чіткого і однозначного розуміння терміну «антропогенез». На сторінках археологічних видань все частіше трапляється термін «антропосоціогенез». Більше того, в сучасній археологічній літературі склалася тенденція розглядати «антропогенез» і «соціогенез» як терміни, які відбивають різні процеси, що протікали у різний час і різними темпами. Таке становище склалось під впливом розширення обсягів польових досліджень ранньопалеолітичних пам'яток і нагромадження нових джерел

та при недостатній увазі до питань методологічного характеру. Це призвело до того, що археологія, спираючись лише на свої власні зусилля все частіше екстраполює готові соціальні фактори розвитку туди, де почався або ще не закінчився процес формування фізичної організації людини, тобто в тому історичному стані, де лише відбувався процес формування людини сучасного фізичного типу. В археології все більш гостро відчувається парадоксальна ситуація: соціальні фактори розвитку і соціальні інститути реконструюються для тих епох, протягом яких людина як носій соціальних форм життя лише формувалась.

У зв'язку з цим виникла гостра потреба методологічного аналізу поняття «антропогенез» та розробки на цій основі методологічних принципів аналізу археологічних джерел, які залучаються до розробки проблеми. Діалектико-матеріалістичне розуміння антропогенезу спирається на те, що процес становлення людини — це становлення її сутності, тобто нерозривної єдності тих основних характеристик, які надають їй якісної своєрідності. Сутність людини, як і всякої живої істоти, полягає у способах і методах, якими вона підтримує своє життя. Іншими словами, у способі життєдіяльності, який виступає відправним пунктом побудови всієї концепції антропогенезу, її основним конструюючим фактором. Сутність людини надає пошукам закономірностей її формування якісну визначеність, вона виділяє те русло, в якому слід шукати визрівання людських характеристик¹.

Сутність людини, якщо її розглядати не метафізично, а на засадах послідовного історизму, не може зводитись до незмінних характеристик, незалежних від еволюції соціально-економічних умов життя. На кожному новому етапі розвитку людства відповідно до змін умов життя відбуваються зміни сутності людини. Проте, оскільки йдеться про становлення людини як суб'єкта історії (а в теорії антропогенезу вона мусить розглядатись в найбільш абстрактній формі), сутність людини повинна визначатись тими характеристиками, які проявляють себе на всіх без виключення етапах людської історії. Це ті характеристики, яких вона набула в процесі свого становлення, збагатила протягом історичного розвитку і буде розвивати в майбутньому.

Фундаментальною науковою категорією, що розкриває цілісний характер людського буття, є соціальність. Її основними факторами є праця, свідомість та колективність. Саме нерозривність цих факторів визначає в найбільш абстрактній формі специфіку соціального життя. Ось чому пошук генетично вихідних елементів людської життєдіяльності мусить спиратись не на якісь окремі соціальні формоутворення, а на пошук генетично вихідних елементів соціальності як цілісного і принципово нового способу життя². Лише на основі єдності і взаємообумовленості цих факторів соціальності виникає теоретична можливість відшукання в біологічних формах розвитку перших генетично вихідних елементів соціального буття, а також встановлення того стану, коли соціальність виступає як остаточно сформований спосіб людської життєдіяльності.

Діалектико-матеріалістична методологія розглядає людину як продукт історичного розвитку. Її основні тілесні і психічні якості є результатом суспільно-трудової практики. Людина така, який спосіб її існування. Виходячи з цього, ніяк не можна виправдати намагання розглядати становлення морфологічної будови людини як процес, що протікав в інших часових рамках порівняно з процесом становлення факторів соціальності. Ці спроби методологічно необгрунтовані, і кожна з них не може не привести до плутанини в розумінні процесу виділення людини з тваринного світу. Є чимало прикладів, що ілюструють це положення. В цій статті доцільно зупинитись лише на окремих, найбільш характерних з них.

Стаття Д. А. Крайнова написана під безпосереднім впливом Все-союзного симпозиуму 1968 р., присвяченого проблемам антропогенезу³, підбиває певний підсумок і тому привертає увагу. Період антропогенезу

Д. А. Крайнов розчленовує на три етапи. Перший етап — це час існування австралопітекових мавп; він оцінюється як етап становлення людини. Другий етап — це час існування архантропів і палеоантропів (презинджантропів, пітекантропів, синантропів, неандертальців); його автор схеми розглядає як етап дородової первісної комуні. Третій етап — це час існування пізньопалеолітичного неоантропа, він визначається як етап родової первісної комуні. При розгляді схеми Д. А. Крайнова виділяються кілька характерних обставин. По-перше, власне процесу становлення людини відводиться час існування її тваринних попередників — австралопітеків. По-друге, архантропи і палеоантропи оцінюються як соціальні істоти, формування яких завершилось, тобто як готові люди, спрямовуючими факторами розвитку яких є сформовані соціальні закономірності.

Такий поділ Д. А. Крайнова має, на нашу думку, серйозні логічні суперечності. Він підкреслює, наприклад, що період архантропів і палеоантропів, тобто «період середнього і нижнього палеоліту... був, безумовно, періодом становлення первіснокомуністичних відносин, періодом становлення первісного комунізму як першої суспільно-економічної формації»⁴. Ці слова означають, що дородова первісна комуні як початковий етап розвитку уже сформованого людського суспільства знаходиться поза суспільно-економічними формаціями, зокрема і поза першою формацією — первісною. У цьому зв'язку виникає ряд питань, що не дають логічно обгрунтованих відповідей. Наприклад, чи можуть існувати соціальні закономірності, якщо вони не конкретизовані в закономірності тієї чи іншої соціально-економічної формації? Чи може, бути, що архантроп і палеоантроп в соціальному значенні це вже готові, сформовані люди, а в біологічному — ще люди, які лише формуються? На якій основі могли існувати вже сформовані соціальні форми життя там, де лише здійснюється процес формування психічних і тілесних якостей людини, без яких соціальна діяльність неможлива? Як узгодити те, що становлення людини як суспільної істоти — це етап австралопітеків, а становлення першої соціально-економічної формації суспільства — це час архантропів і палеоантропів, що жили після них, тобто як узгодити те, що становлення людини і становлення суспільства — це процеси, що протікали у різний час.

Ю. К. Плетников⁵ слушно зазначив, що Д. А. Крайнов не дійшов до правильного розуміння і використання філософської категорії становлення. До цього можна додати, що він не зрозумів цілісний характер природи людини і тому не збагнув цілісний характер процесу її формування як біосоціальної істоти, в якій біологічне і соціальне знаходиться у стані взаємозв'язку і взаємообумовленості.

У своїх побудовах Д. А. Крайнов деякою мірою намагався спиратися на думку Ф. Енгельса про те, що перші люди, мабуть, жили частково на деревах в умовах тропічних чи субтропічних лісів, оскільки їх життя постійно загрожували хижаки⁶. Виходячи з цього, Д. А. Крайнов дійшов висновку, що Ф. Енгельс під терміном «люди, що формуються» розумів мавп, що ще остаточно не спустились на землю. І оскільки найбільш розвиненими викопними мавпами є австралопітеки, то епоху їх існування слід розглядати як етап становлення людини. Звідси висновок, що «Енгельс відносить формування і становлення людини до часу стада мавп, які лазили по деревах, тобто періоду до виникнення людини і суспільства»⁷. Звідси також намагання довести, що термін В. І. Леніна «стадо мавп, що беруть палки» і термін Ф. Енгельса «люди, що формуються» відбивають одну і ту ж історичну ситуацію, а саме — епоху існування австралопітекових мавп.

Прикро, що поза увагою Д. А. Крайнова залишились три важливих обставини. По-перше, людина, яка формується, Ф. Енгельсом розглядалась як перехідна істота, що в еволюції живої матерії займає проміжне місце між тваринними попередниками і нею самою. По-друге, для Ф. Енгельса людина, яка формується, ще гіпотетична людина, тобто

той перехідний тип, який йому не був відомий у конкретних антропологічних знахідках. Ф. Енгельс особливо підкреслював, що хоча перехідний стан між людиною та твариною існував багато тисяч років, «довести його існування на підставі прямих свідчень ми не можемо»⁸. З цього випливає, що слова Ф. Енгельса про умови життя перших людей, тобто людей перехідного від тварин типу, треба сприймати лише як припущення, тобто висновок, зроблений в умовах повної відсутності конкретних антропологічних і археологічних факторів. По-третє, Д. А. Крайнов, незважаючи на широке цитування робіт фундаторів трудової теорії антропогенезу, на жаль, не зрозумів змісту фрази Ф. Енгельса, що лише «з появою готової людини виник до того ж ще новий елемент — *«суспільство»*⁹, і це привело до безпідставної критики цілком справедливої думки Ю. І. Семенова про те, що люди, які формувались, могли жити лише в суспільстві, яке формувалось¹⁰.

Д. А. Крайнов не зрозумів, що в науковій спадщині Ф. Енгельса слід розрізняти два аспекти: положення і висновки методологічного характеру, в яких відбилися діалектико-матеріалістичні погляди на проблему походження людини, та висновки конкретно-наукового характеру, які значною мірою залежать від якості та рівня нагромадження конкретних джерел і які можуть уточнюватись і розширюватись під впливом нових факторів при умові послідовного збереження висунутих ним методологічних принципів дослідження. Доводиться констатувати, що саме методологічні засади трудової теорії антропогенезу в роботі Д. А. Крайнова не знайшли належного застосування і саме цим пояснюється наявність недоречностей та помилок в його концепції.

На піддану аналізу роботу можна було б не звертати такої великої уваги, якби її положення були належним чином переосмислені і виправлені в наступні роки. Цього не сталося. Погляди на те, що ранній палеоліт є часом існування вже сформованого людського суспільства, а архантропи і палеантропи — це вже сформовані соціальні істоти, настільки вкорінилися у свідомості багатьох археологів, що у них не виникає навіть потреб доводити це. Практично вся публікаційна і інтерпретаційна робота в галузі археології раннього палеоліту в основному опирається на безумовне сприйняття того, що археологічні матеріали ранньопалеолітичної доби є результатом свідомих, тобто осмислених і ціленаправлених дій, а людина раннього палеоліту — не перехідний тип, а сформована соціальна істота. Справа в тому, що на недоліках статті Д. А. Крайнова значною мірою позначились загальні недоліки, які виявились у ході роботи Симпозіуму 1968 р., і тому природно, що вони даються взнаки і на сьогоденшньому рівні розвитку археологічних знань.

Для аналізу сучасного стану розробки проблеми важливе значення має стаття П. Й. Борисковського¹¹, присвячена антропогенезу, в якій порушуються питання методологічного характеру. Вихідним пунктом вирішення проблем антропогенезу, на думку П. Й. Борисковського, має бути теорія суспільно-економічних формацій. «При трактовці цього питання ми виходимо, зрозуміло, — пише він, — з теорії історичного матеріалізму, з марксистсько-ленінського вчення про суспільно-економічні формації, які закономірно змінюють одна одну»¹². Своєю думкою П. Й. Борисковський розвиває так: «Виходячи головним чином з принципів теоретичних міркувань, він (тобто П. Й. Борисковський. — С. С.) не вважає за можливе виділяти якусь напівлюдську, напівтваринну епоху, яка передує першій суспільно-економічній формації, первіснообщинному ладу, і разом з тим вже не відноситься до світу тварин. Констатуючи глибоку своєрідність епохи первісного стада, автор розглядає її як етап розвитку первіснообщинного ладу. З появою *Homo habilis* і олдовайської техніки починається історія людського суспільства, перший етап первіснообщинної суспільно-економічної формації — епоха первісного стада. Таким чином, йдеться не стільки про розходження в інтерпретації конкретного археологічного матеріалу, скільки про розход-

ження в загальних теоретичних і методологічних питаннях»¹³. Як бачимо, свою позицію П. Й. Борисковський викладає в чіткій і ясній формі, і це дає можливість детального аналізу його концепції.

Слід зазначити, що відкидати необхідність виділення проміжної фази розвитку між тваринним світом і людським суспільством значить відмовитись від принципу історизму в поясненні генезису людини і суспільства, тобто звести історичний процес їх становлення до акту моментального виникнення, що ніяк не узгоджується з вимогами діалектико-матеріалістичного підходу до проблеми. Необхідність виділення перехідної епохи обгрунтована Ф. Енгельсом, і вона є одним з основних принципів трудової теорії антропогенезу. «... Визнавши походження людини з царства тварин, — підкреслював він, — необхідно припустити такий перехідний стан»¹⁴. Відповідно до цих вимог Ф. Енгельс формулює ідею про наявність у перехідному періоді істот перехідного від тварин до людини типу. Він їх називав перехідними істотами¹⁵, які безпосередньо передують готовим людям¹⁶, і за своїм місцем в еволюції живої матерії є людьми, що формувались¹⁷, тобто перебували в стадії становлення. Теорія соціально-економічних формацій є фундаментальним методологічним засобом вивчення суспільного розвитку, але її не можна переносити на епоху, коли лише відбувався процес формування суспільства і суспільних відносин.

Підміна трудової теорії антропогенезу теорією соціально-економічних формацій веде до усунення антропогенезу як специфічного періоду становлення людини і суспільства. І це породжує логічно суперечливі погляди на сам механізм цього процесу. Сама концепція П. Й. Борисковського є прикладом цього.

Термін «первісне стадо» був введений в науковий обіг для характеристики перехідної фази розвитку між біологічними і соціальною формами життя, тобто для стану, коли ще не втратили свого значення стадні відносини і формувались основи типово людських відносин. П. Й. Борисковський розглядає первісне стадо як перший етап первіснообщинної формації. Але хіба можна говорити, як це робить П. Й. Борисковський¹⁸, про сформоване людське суспільство в тому історичному стані, коли ще існували стадні відносини і праця не звільнилась від своєї твариноподібної форми. Твариноподібна праця — це не свідомо, а інстинктивна праця і вона характеризує предметну діяльність тварин, але ніяк не людини, і саме так її розуміли основоположники марксизму. Якщо ж розглядати твариноподібну працю як людську на стадії її формування, то годі первісне стадо слід оцінювати як суспільство, що формується, а не як первіснообщинну формацію. Але це суперечить вихідним принципам П. Й. Борисковського, в основі яких — заперечення перехідної фази розвитку між тваринним світом і людським суспільством.

Діалектичний підхід до проблеми становлення людини приводить до необхідності логічного визнання перехідного періоду, в ході якого визрівала людина і всі людські характеристики, які становлять основу її життєдіяльності. Одна з них — праця.

У філософській літературі проблема становлення праці розглядається як проблема звільнення її від інстинктивної твариноподібної форми, тобто як проблема формування свідомої, цілеспрямованої праці¹⁹. Проблема формування свідомості, таким чином, тут розглядається як один з моментів формування людської праці. Цей підхід безпосередньо впливає з методологічних принципів К. Маркса, які він використовував при вивченні проблеми історичного розвитку трудової діяльності²⁰. Вказаний аспект генезису людської праці досліджується на основі аналізу антропологічного матеріалу, насамперед ендокранів мозку архантропів та палеоантропів. Оскільки структура мозку до певної міри відбиває психічні процеси, що протікають в ньому, вивчаючи еволюцію мозку, можна вивчати еволюцію форм психічної діяльності і на цій основі реконструювати процес становлення свідомості як специфічної фор-

ми людської психіки. Проте цим аспектом проблема формування праці не вичерпується.

Функціональний зміст праці розкривається у його предметній структурі. Предметна структура людської свідомої праці характеризується двома моментами. Це, по-перше, природний процес взаємодії людини і природи за допомогою спеціально створених матеріальних посередників, по-друге — процес створення цих посередників. Матеріальним субстратом предметної структури праці є, з одного боку, морфологічна будова людини, з другого — система матеріальних посередників впливу на природу, тобто сукупність спеціально створених людиною знарядь праці²¹.

Розгляд проблеми становлення праці крізь призму становлення його предметної структури є надзвичайно перспективним у методологічному відношенні. Насамперед такий підхід дає можливість розглядати формування діяльності по переробці предметів природи в предмети задоволення людських потреб за допомогою знарядь і формування діяльності по створенню цих знарядь як два нерозривних аспекти становлення системи людської трудової діяльності. Далі, він дає можливість формування морфологічної будови людини разом з формуванням її природних знарядь праці — рук і мозку — і формування штучних знарядь праці так розглядати як два аспекти становлення загальної системи знарядь свідомої людської трудової діяльності. Таким чином, виникає можливість становлення морфологічних і психічних якостей людини, становлення системи трудової діяльності і системи знарядь праці розглядати у тісному зв'язку і взаємозалежності, тобто як окремі сторони єдиного нерозчленованого процесу. Це означає, що виникає можливість практичного використання принципу цілісності у відтворенні механізму становлення людської життєдіяльності на основі конкретних антропологічних та археологічних джерел.

Розглядаючи проблему становлення свідомої праці, треба обов'язково мати на увазі, що праця це не лише матеріально-природний процес, але також процес соціальноутворюючий. Праця як технологічний процес між людиною і природою, тобто як процес перетворення предметів природи в предмети людини, не є чимось принципово новим, порівняно з працеподібними актами тварин²². Тварини також вступають у технологічні зв'язки з навколишнім середовищем, хоча при цьому на відміну від людини з її штучними знаряддями праці використовують лише свої природні органи або ж необроблені природні предмети. Технологічні зв'язки людини з природою набагато складніші і багатогранніші і будуються на свідомому відношенні до своєї життєдіяльності. Але не в цьому основна відміна людської праці від працеподібних дій тварин. Головне, що характеризує людську працю, — це його соціальноутворююча функція.

В процесі праці природа формується людиною адекватно її потребам, при цьому природні предмети набувають соціальних характеристик і перетворюються в предмети людини. Специфічним в людській праці є те, що людина створює необхідні знаряддя існування не лише для себе, а й для інших людей. В процесі праці людина відтворює не лише своє життя, а й життя інших. Праця, таким чином, відтворює відносини між людьми, тобто соціальні зв'язки. Індивідуальний досвід людини, здобутий в процесі праці, входить складовою частиною в суспільно-трудова досвід колективу. Праця по освоєнню природи виступає як функція суспільних зв'язків людей. Саме в цьому полягає обґрунтована К. Марксом соціально-утворююча роль праці²³.

Традиційні в археології та інших конкретних науках підходи до питань генезису праці враховують лише те, що праця — це матеріально-природний процес, тобто технологічний процес між людиною і природою. Соціальноутворююча роль праці, тобто найбільш специфічна риса трудової діяльності людини, при цьому не береться до уваги. Оскільки технологічна функція праці не є виключно соціальною характе-

ристикую і притаманна в своїх примітивних формах також предметній діяльності тваринних попередників людини, ці підходи не можуть не привести до висновку про наявність праці уже на самому початку антропогенезу. В археології це положення стало аксіомою, хоча воно ніяк не узгоджується з даними антропології про етапи становлення людського мозку, що відбивають історичний процес формування свідомості. Цьому значною мірою сприяло те, що в археології кожний штучно розколотий камінь оцінюється як знаряддя праці, і саме такі артефакти відомі вже у вихідному пункті антропогенеза.

Створилась складна проблемна ситуація. Якщо виходити з цих традиційних даних археології, то людську працю і притаманні їй засоби праці треба реконструювати для всього періоду формування людини, враховуючи також його найранніші фази, тобто, за археологічною періодизацією, для всього раннього палеоліту. Якщо ж виходити з даних антропології про еволюцію мозку, то готова людська праця може бути зафіксована лише для наступної після антропогенезу епохи, тобто для пізнього палеоліту. Як бачимо, висновки археології та антропології різко суперечать одне одному. Щоб подолати ці суперечності, деякі антропологи залишили поза увагою надзвичайно важливі для даної теми дані про еволюцію мозку як показник генезису свідомості і взяли на озброєння тезу, що стала форма артефактів є безперечним доказом свідомої діяльності. Під впливом цього виникла концепція, що свідомою праця, засоби праці, як і інші суспільні феномени, з'являються на самому початку антропогенезу, а сам антропогенез є лише процесом формування морфологічної будови людини в умовах панування вже готових соціальних інститутів²⁴.

Аналіз сучасного стану розробки проблеми антропогенезу в археології викликає серйозні занепокоєння ще й тому, що в ньому не знайшла місця концепція двох стрибків, яка стала важливим підсумком роботи археологів і антропологів 30—60-х років.

В археологічній літературі цю концепцію в найбільш повній формі виклав О. П. Окладников. Перший стрибок, писав він, був викликаний переходом до штучної обробки каменю. Виготовлення перших знарядь положило «першу чітку якісну грань між найближчими предками людини і людьми, які формуються. По один бік цієї грані залишилась тварина, яка в принципі підійшла до грані олюднення, по другу — людина, хоча і найпервісна, що лише почала формуватися в людину»²⁵. Етап існування людини, що формується, тобто етап пітекантропа, синантропа і неандертальця, є, «в свою чергу, підготовчим етапом до нового якісного зрушення в історії людства — переходу до сучасної людини»²⁶. «Останнім моментом в історії первісних людей, що формувались, був мустьєрський час, коли нагромадились всі необхідні обставини, дозріли умови, необхідні для переходу на більш високий етап — до сучасної людини типу *Homo sapiens* і до цілком розвиненої зрілої форми первісного суспільства»²⁷.

Концепція двох стрибків в антропогенезі, які визначають початок і кінець періоду формування людини і суспільства, спиралась не лише на численний археологічний і антропологічний матеріал, але насамперед на солідну методологічну базу, і це привело до відбиття в ній найбільш передових ідей в дослідженні проблем. Вона мала лише одну ваду — припущення про наявність готових знарядь праці і, отже, виробництва у вихідному пункті антропогенезу. Це припущення спиралось на традиційні погляди на ранньопалеолітичні артефакти, які йшли від французьких археологів минулого століття.

Виходячи з логіки наукового пізнання та принципу історизму, дальша розробка цієї концепції мусила розвиватись по шляху скасування зазначених суперечностей, а саме по шляху розробки питань формування матеріально-технічних засобів праці. Але сталось по-іншому. Лавиноподібне нагромадження нових матеріалів, особливо з найбільш ранніх фаз антропогенезу, призвело до розширення описово-

емпіричних досліджень і певного знецінення методологічних і теоретичних аспектів проблеми, що, звичайно, не може оцінюватись, як крок уперед. В археології лише О. П. Окладников до останнього часу відстоював концепцію двох стрибків.

Подолання вказаних недоліків можливе лише при умові послідовного дотримання принципу історизму, тобто при умові ясного розуміння того, що праця як основний фактор людської життєдіяльності не може виникнути поза виникненням людини як носія суспільно-трудових відносин. Оскільки людська праця не можлива без притаманних їй засобів, становлення людської праці і становлення засобів праці не можуть розглядатись як різночасові процеси; вони іманентні один одному. Становлення людської праці — це процес становлення його соціальноутворюючої функції і в той же час процес різкого ускладнення технологічної функції, що викликано формуванням універсальної структури засобів праці.

Якщо виходити з вимог соціології, то треба сказати, що засоби праці це не механічна сукупність штучно виготовлених інструментів, як це традиційно розглядається в археології, а система, що складається з двох основних груп — знарядь праці для виробництва знарядь праці і знарядь праці для виробництва предметів споживання. Ці дві групи знарядь праці характеризують матеріально-технічні засоби праці на всіх етапах його розвитку, і тому формування засобів праці не може розглядатись інакше, як крізь призму формування цієї системи. При такому підході до проблеми виникає можливість по-новому підійти до визначення статусу знарядь праці і на основі конкретних археологічних джерел визначити історичний період формування знарядь праці, узгодивши його з періодом формування праці як свідомої технологічної, соціальноутворюючої діяльності людини. Тим самим виникає можливість розглядати проблему формування праці і засобів праці в межах антропогенезу і на основі послідовного застосування фундаментальних принципів трудової теорії антропогенезу — принципів праці, цілісності та перехідності.

В цій статті ми розглянули лише один, хоча і найважливіший, аспект теорії антропогенезу, — методологічний. Саме методологічні аспекти визначають прийоми і методи аналізу археологічних джерел, які разом з антропологічними матеріалами становлять основу джерелознавчої бази з проблем походження людини і соціального способу життя. Прогрес у розробці цих проблем може бути забезпечений при умові ясного розуміння того, що антропогенез це цілісний процес, і що він не відноситься до чисто соціальних форм життя, а є перехідним періодом, тобто періодом трансформації біологічного в соціальне. Оскільки археологія як наукова дисципліна відноситься до суспільних наук, а найбільш ранні археологічні епохи відносяться до того перехідного періоду, коли суспільства ще не існувало, а лише відбувався процес його формування, для археолога, що працює в галузі раннього палеоліту, завжди існує небезпека перенесення на цю епоху вже сформованих соціальних феноменів. Ось чому перед археологією раннього палеоліту постають специфічні й набагато складніші вимоги, ніж завдання, які вирішуються в інших розділах археологічної науки. Вони пов'язані з необхідністю врахування не лише законів соціального розвитку, але також специфіки біологічних форм життєдіяльності. Дальші успіхи у вирішенні проблем антропогенезу, зокрема і проблеми генезису трудової діяльності і виробництва, повною мірою залежать від того, як ці вимоги будуть враховуватись у практиці археологічних досліджень при розкритті самого механізму цього складного і багатогранного процесу.

¹ *Иванов В. П.* Мировоззренческие проблемы эволюции природы и становления человеческого мира. — В кн.: Человек и мир человека. Киев, 1979, с. 62, 81.

² *Молчанов И. Н.* Природная и социальная сущность антропогенеза. — Там же, с. 115—116.

³ *Крайнов Д. А.* Некоторые вопросы становления человека и человеческого об-

щества. — В кн.: Ленинские идеи в изучении истории первобытного общества, рабовладения и феодализма. М., 1970, с. 76—93.

⁴ Там же, с. 86.

⁵ Плетников Ю. К. О природе социальной формы движения. — М., 1971, с. 9.

⁶ Див.: *Энгельс Ф.* Походження сім'ї, приватної власності і держави. — *Маркс К., Энгельс Ф.* Твори, т. 21, с. 27.

⁷ *Крайнов Д. А.* Указ. соч., с. 85.

⁸ *Энгельс Ф.* Походження сім'ї, приватної власності..., с. 28.

⁹ *Энгельс Ф.* Роль праці в процесі перетворення мавпи в людину. — *Маркс К., Энгельс Ф.* Твори, т. 20, с. 457.

¹⁰ *Семенов Ю. И.* Как возникло человечество. — М., 1966, с. 12.

¹¹ *Борисковский П. И.* Возникновение человеческого общества. — В кн.: *Борисковский П. И., Григорьев Г. П.* Возникновение человеческого общества: Палеолит Африки. — Л., 1977, с. 11—42.

¹² Там же, с. 37.

¹³ Там же, с. 39—40.

¹⁴ *Энгельс Ф.* Походження сім'ї, приватної власності..., с. 28.

¹⁵ *Энгельс Ф.* Роль праці..., с. 454.

¹⁶ Там же, с. 457.

¹⁷ Там же, с. 455, 459.

¹⁸ *Борисковский П. И.* Возникновение человеческого общества..., с. 38.

¹⁹ *Семенов Ю. И.* К дискуссии по проблемам возникновения труда и становления человеческого общества. — СА, 1958, № 4, с. 109—126; *Семенов Ю. И.* Как возникло человечество, с. 115—120; *Плетников Ю. К.* О природе социальной формы движения, с. 13—14.

²⁰ Див.: *Маркс К.* Капітал, т. 1. — *Маркс К., Энгельс Ф.* Твори, т. 23, с. 179—182.

²¹ *Батенин С. С.* Человек в его истории. — Л., 1976, с. 55.

²² *Межуев В. М.* Культура и история. — М., 1977, с. 133.

²³ *Молчанов И. Н.* Природная и социальная сущность..., с. 125—130.

²⁴ *Кочеткова В. И.* Эволюция мозга в связи с прогрессом материальной культуры. — В кн.: У истоков человечества. М., 1964, с. 191—243; *Кочеткова В. И.* Выступление на симпозиуме «Проблема грани между животным и человеком» на VII Международном конгрессе антропологических и этнографических наук. — ВА, 1965, вып. 19, с. 16—17; *Кочеткова В. И.* Сравнительная характеристика эндокранов гоминид в палеоневрологическом аспекте. — ТИЭ. Н. С., 1966, т. 92, с. 457—496; *Кочеткова В. И.* Основные этапы эволюции мозга и материальной культуры древних людей. — ВА, 1967, вып. 26, с. 22—40; *Алексеев В. П.* Возникновение человека и общества. — В кн.: Первобытное общество: Основ. пробл. развития. М., 1975, с. 5—48.

²⁵ *Окладников А. П.* Становление человека и общества. — В кн.: Проблемы развития в природе и обществе. М., 1958, с. 135.

²⁶ Там же, с. 153.

²⁷ Там же, с. 144.

С. В. СМЕРНОВ

Некоторые актуальные задачи изучения антропогенеза

Резюме

В современной археологии наметилась тенденция рассматривать антропогенез и социогенез как различные процессы, протекающие в различное время и различными темпами. Эти концепции исходят из методологически неоправданных подходов, игнорирующих биосоциальную природу человека, то есть тот факт, что человек — это биосоциальное существо, в котором биологическое и социальное находится в неразрывной связи и взаимообусловленности. Антропогенез является единым нерасчлененным процессом формирования человека как субъекта истории и социальности, как целостности способа исторического бытия человека. Преодоление наметившихся в археологии недостатков и прогресс в интерпретации археологических источников возможны лишь в условиях четкого понимания того, что антропогенез является переходным периодом между биологической и социальной формами жизнедеятельности, что в нем труд, сознание и коллективность как факторы социальности могли существовать лишь в формирующихся формах. Наличие общественного человека и готового сознательного труда, а также сложившихся средств труда может быть отмечено после завершения процесса антропогенеза.